

RESTAURÁTORSKÝ ZÁMĚR

na restaurování varhan v kostele sv. Havla v Ratměřicích

(varhany jsou zapsané ve Státním seznamu movitých památek pod č. 32-534)

Zpracoval: Štěpán Svoboda
zástupce organologa
Arcidiecéze pražské

V Praze, dne 12. 3. 2009

Štěpán Svoboda

A. Lokalizace varhan

Obec: Ratměřice
Kraj: Středočeský
Objekt: Kostel sv. Havla
Rejstř. č. ÚSKP: 32-534
Vlastník: Římskokatolická farnost Votice
Adresa: Tábořská 57, Votice, 259 01
Kontakt: t.č. P. Mgr. Jan Böhm, Tábořská 57, Votice, 259 01
tel. 317 812 489, mail: farnost.votice@seznam.cz

B. Stručná historie kostela a varhan

Kostel vybudován okolo r. 1220, r. 1352 zřízena plebanie, ve 14. stol. přistaveno ke starší románské lodi polygonální kněžiště. Další podstatné úpravy až r. 1858, kdy otevřen nynější vchod v nejnižším patře věže a kostel celkově opraven, r. 1865 přistavěny sakristie a panská oratoř.

Varhany

- 1865 zakoupení varhan do ratměřického kostela
- 1909 oprava varhan, nový měch, J. Novák
- 1965 oprava varhan, Jar. Hubený, Protivín
- 1990 oprava varhan, J. a J. Karel, Sázava u Žďáru n. S.

C. Rešerše literatury a pramenů

V **odborné literatuře** není nástroj citován. Informace o nástroji nejsou ani v „Soupisu památek“¹.

Archivní průzkum proběhl částečně.

Nejstarší zpráva je zatím z r. 1842, kdy se platilo maršovickému Fratiškovi Šťovíčkovvi za opravu a přeladění pozitivu („Orgelpositiv“) 25 zl.² Po opravě kostela v r. 1858 bylo následující rok placeno 7 zl. 35 kr. pyšelskému učiteli Kotrčovi za sestavení varhan³. V souvislosti s další přestavbou kostela r. 1865 byly údajně zakoupeny do kostela m.j. i varhany⁴. Jejich oprava v r. 1877 stála 15 zl.⁵ Roku 1886 varhany opravil za 35 zl. táborský V. Mölzer, r. 1889 oprava za 5 zl. Roku 1909 byly varhany opraveny táborským Josefem Novákem a pořízen nový měch, vše za 180 K⁶, ladění v r. 1914 přišlo na 5 K.⁷ Varhany postihla r. 1918 rekvizice prospektových píšťal (za kov obdrženo 76 K)⁸ Účetně nedoložená je oprava v r. 1912.⁹ Dle popisu v „Katastru varhan“ měly varhany 5 rejstříků v manuále – „ Nasate 3 stop, Principal 4 st., Gemshorn 4 st., Copula 8 st., Copula 4 st.“ a jeden v pedále – „ Violon 8 stop“. Dále – „skříň obsahuje znějící hlasy, hrací stroj i měch – má otvor malý ku hledění na oltář. Sedadlo pro varhaníka a hned za ním pedálové píšťaly“ ... „ Měch slabý – šlapací uzavřený ve skříni pod manualem“.

Další oprava je doložena r. 1965 – provedl Jaroslav Hubený z Protivína¹⁰ a dále r. 1990, kdy varhany opravili J. a J. Karel ze Sázavy.¹¹ Pravděpodobně při této opravě bylo instalováno současné elektrické čerpadlo vzduchu (Jantáč).

D. Popis stávajícího stavu

Varhany jsou situovány v elipsovitém výklenku kůru, jehož poprsnice je zdobena bohatou rozvilinovou řezbou z lipového dřeva, uprostřed s oválnou korunovanou kartuší. Umístěny jsou v jedné skříni stojící v podélné ose kostela na cca 15 cm vysokém soklu, hrací stůl se nachází na zadní stěně postamentu, pedál je umístěn v pedálové ohrádce za zády varhaníka.

Současná dispozice je podle popisu na manubriích následující:

Manuál, C – c3, 45 tónů

- 1. Copula 8 stop. Lg, kryt
- 2. Copula stop. Lg, otevř.
- 3. Principál stop. Zn, Sn
- 4. Gemshorn 4 stop. Lg, otevř. kónic., Sn
- 5. Nasate 3 stop. Lg, kryt / otevř.

Pedál, C – a0, 18 tónů

- 6. Violon 8 stop. Lg, otevř.

¹ Podlaha, A. – Šittler, E.: Soupis památek historických a uměleckých v Království českém, 1898

² Vs Jankov – Ratměřice, fasc. č. 56, kart. 14, Účet kostela v Ratměřicích 1827 – 1939, nefol.,

³ dtto

⁴ NA, I. odd., Zemský úřad, Katastr varhan 1914 – 1916, kart. 615, dále jen „Katastr varhan“

⁵ Vs Jankov – Ratměřice, fasc. č. 56, kart. 14, Účet kostela v Ratměřicích 1827 – 1939, nefol.

⁶ Vs Jankov – Ratměřice, fasc. č. 58, kart. 14, Patronátní účty 1908 – 1919, nefol.

⁷ Vs Jankov – Ratměřice, fasc. č. 56, kart. 14, Účet kostela v Ratměřicích 1827 – 1939, nefol.

⁸ dtto

⁹ Katastr varhan

¹⁰ nápis na výplni varhan

¹¹ nápis na pedálové ohrádce

Rozmístění na hracím stole:

□1 □2 □5 □3
□ 6 □4

Pořadí rejstříků na vzdušnici:

Principál 2 (prospekt) -> Nasat 3 -> Gemshorn 4 -> Copula 8 -> Copula 4

Těleso **postamentu** tvoří jednoduchý hranol s vyjímatelnou výplní orámovanou profilovanými lištami nad pedálovou klaviaturou a s jednoduchými vyjímatelnými výplněmi na každém boku. Levá boční výplň (při pohledu na oltář) je poškozena průchodem vzduchovodu a instalací regulace měchu, na levém boku skříně je nevhodně připevněn stykač elektromotoru. Na pravém boku je přišroubován kus dřeva s otvory pro průchod řemenů původních měchů. Vedle něj a pod ním je skříň vyříznuta pro ukazatel náplně měchu a při podlaze je výřez pro páku k nožnímu čerpání vzduchu (funkční). V postamentu je umístěn **skládáný zásobník**, opatřený nůžkami a **klínový čerpací** měch. Regulace je provedena přes záclonku na přívodním vzduchovodu. V postamentu nalezeny stopy po původním uložení klínových měchů.

Na postamentu je umístěn **podstavec píšťalové skříně**. Na jeho zadní stěně jsou po stranách symetricky umístěna tři a tři manubria. Ta jsou jistě nepůvodní – snad i z jiného nástroje. V čele manubií jsou umístěny kulaté porcelánové terčíky s popisy rejstříků (pravopis smíšený – český, latinský, německý). Tyto popisky jsou dodatečně vyškrabáním „upraveny“. Registratura bylo původně asi umístěna jinak, a to po stranách klaviatury ve formě „kývaček“ – dnes neorganicky doplněná výplň. Jisté je, že byla někdy v minulosti předělávána.

Na horní ploše podstavce je umístěna **klaviatura** o rozsahu C – c3 s krátkou spodní oktávou. Klaviatura má obrácenou barvu kláves, celé tóny obložené ebenem, půltóny světlým tvrdým dřevem. Bočnice klaviatury tvoří jednoduché černě natřené hranoly. Rám klaviatury je vložen do výřezu spodní části skříně a stabilizován po stranách dvěma kovovými čepy procházejícími ozdobnou lištou, která kryje spodní hranu paken, a třícími ven. Ozdobná lišta je ve své přední části ukončena v úrovni předního okraje ventilové komory a mezi ní a zadním okrajem lišty kryjící čela kláves je cca 1 cm široká mezera. Celé toto uspořádání působí dosti neorganicky a nepůvodně.

Pedálová klaviatura je přisazena ke skříni. Bočnice rámu pedálové klaviatury je zdobně profilována, stejně tak lišta kryjící zadní konce tast. Profilaci vykazují i dnešní půltónové náklížky, které asi nebudou původní. Jedna celotónová klávesa je provizorně vyspraveny přišroubovanou lištou zhora a ze strany. Klávesy vrací do klidové polohy dřevěná pera. Nad pedálovou klaviaturou se nachází vyjímatelná výplň s ošlapanou spodní hranou.

Píšťalová skříň má plochý prospekt o třech píšťalových polích ukončených společnou korunní římsou. Všechny lizeny jsou zdobeny třemi příložkami, které jsou - ve větším rozměru a horizontálně umístěné - taktéž nad prospektovou římsou. Střední pole obsahuje 7 nejhlubších píšťal Principálu – (C mediálně), obě krajní pak po 8 píšťalách téhož rejstříku (nejhlubší laterálně), z nichž je však na každé straně jedna nemá. Všechny prospektové píšťaly jsou nepůvodní – zinkové. V horní etáži obou krajních polí se nachází neprůzvučná jednoduchá čtvercová výplň.

Horní konce prospektových píšťal jsou kryté zlacenou akantovou řezbou. Mimo tuto řezbu není varhanní skříň zdobena.

Na celé varhanní skříni je patrně několik vrstev polychromie, z nichž nejmladší je hnědý uniformní nátěr na zadní stěně (syntetika?), kterým jsou natřeny i pedálové píšťaly, pedálová ohrádka a varhanní lavice. Na bocích skříně a z prospektové části je patrný hnědý fládr. Římsy ani další prvky nejsou barevně odlišeny.

Varhanní skříň, včetně pedálové ohrádky je napadena **aktivním dřevokazným hmyzem**.

Na **manuálové zásuvkové vzdušnici** je dnes umístěno pět rejstříků, původně však byla stavěna pro rejstříků šest. Rejstřík Gemshorn 4' stojí dnes na jednom štoku, pod nímž se nachází dvě zásuvky – jedna ovládá tento registr, druhá dnes chybí. Víko ventilové komory je připevněno po straně dvěma skobami. Ventily jsou vkládané, pod tónovými ventily jsou novější pera i kování z mosazi, 6 ventilů je podepřeno navíc jedním – zkorodovaným – perem. Vzdušnice je napadena aktivním dřevokazným hmyzem.

Tónová traktura je jehlová, jehly jsou z mosazi. Počet ventilů je 47 – dva ventily v hluboké oktávě jsou dnes nevyužity. To vede k otázce, zda varhany neměly původně „lomenou“ oktávu, zvláště přihlédne-li se ke dvěma němým píšťalám v prospektu. Každopádně zjištění pravděpodobného původního stavu se bude moci provést až po kompletní demontáži varhan a rozebrání vzdušnice. Ve vzdušnici nebyly nalezeny žádné zápisy.

Pedálová vzdušnice je rovněž zásuvková a konstruována pro 18 tónů. Ventilová komora je uzavřena dvěma „ucpávkami“ s kruhovými železnými držadly. Ventily jsou vleповané, podepřeny vždy dvěma pery, ventily i kování částečně staré – značně zkorodované – částečně nové, provedené v mosazi. Stěny ventilové komory na několika místech polepeny starými novinami, spoje v rozích utěsněny bílou kůží. Značné napadení aktivním dřevokazným hmyzem, vzdušnice natřena bolusem. Pod vzdušnicí se nachází hřidelová deska, kameny a ramínka z dubu, osičky zkorodované a vychozené. Abstrakty na koncích neobalené, rohy lehce zkosené, kování zkorodované. Úhelníky dřevěné.

Píšťalový fond nebyl zkoumán detailně z hlediska jeho původnosti – to bude možné spolehlivě provést až po demontáži varhan. Lze konstatovat následující.

Copula 8' - dřevo, krytá v celém rozsahu. Píšťaly nesourodé, co do konstrukce – jednak starší (cca 50%), natřené bolusem – většina z nich má i ozdobně profilované předkrývky a ručně řezané rukojeti zátek. Některé píšťaly hluboké oktávy mají později přidané skříňové vousy. Druhý typ – novější, z měkkého dřeva, bez bolusu, jednoduché předkrývky, rukojeti několika typů. Všechny píšťaly jsou dosti napadeny dřevokazy, výletové otvory doslova „zapatlány“ tmelem.

Copula 4' - dřevo, otevř. v celém rozsahu. Píšťaly opět nesourodé – část dub (cca 25%) – zejména v diskantu, zbytek z měkkého dřeva. Předkrývky tvarově a materiálově nesourodé, na bocích zkosené, z různých druhů dřeva. Ladící plechy z varhanního kovu. Stejně jako u větší kopuly píšťaly napadeny dřevokazy a stejným způsobem zatmeleny.

Principál 2' - 21 nejhlubších píšťal v prospektu – Zn (+ 2 němé), zbytek Sn uvnitř skříně. Sn píšťaly mají smytou letovací barvu, na všech byly provedeny ladící zářezy či výřezy, deformované konce píšťal. O původnosti bude rozhodnuto po demontáži a provedení inventarizace.

Gemshorn 4' - spodní oktáva Lg (8 píšťal), otevř., kónické, novější píšťaly, zbytek Sn – ladící výřezy, utřhané ladičky, některé provizorně podlepené papírem, deformované a roztržené konce píšťal.

Nasate 3' - Lg, 19 horních píšťal diskantu otevř. – z nich 8 z dubu, zbytek měkké Lg – zbývající píšťaly kryté, v hluboké oktávě některé se skříňovým vousem. Napadeny aktivním dřevokazným hmyzem, „zatmeleny“.

E. Návrh restaurátorských prací

Vzhledem k památkové ochraně ratměřických varhan může provádět restaurování varhanního stroje pouze varhanář, který je držitelem povolení Ministerstva kultury ČR k restaurování strojových částí varhan v příslušném časovém rozsahu, restaurování polychromie pak restaurátor s příslušnou licenci MK ČR.

Koncepce:

Varhany v Ratměřicích prošly od svého vzniku řadou oprav a úprav, při nichž došlo k zásadním zásahům do originální materiální i zvukové podoby varhan. Předpokladem úspěšného restaurování je provedení podrobného vstupního průzkumu po úplném rozebrání a inventarizaci nástroje spojeného s vypracováním doplňku k záměru na restaurování s patřičným odůvodněním a s následným předložením orgánům památkové péče k posouzení. Budou dodrženy základní principy restaurování: zachování co možná největšího množství původní substance, co možná největší reverzibilita použitých technologií a atestovaných přípravků, respektování původních pracovních postupů i s jeho případnými technickými či technologickými nedostatky, písemná a fotografická dokumentace veškerých kroků, svolávání kontrolních dnů před jednotlivými etapami atd. ve smyslu „Metodického pokynu“ NPÚ.

Předběžný záměr je koncipován jako návrat k původnímu konstrukčnímu a zvukovému stavu u některých částí s přihlédnutím k pozdějšímu vývoji nástroje.

1. Varhanní skříň

- Po demontáži píšťal a celého varhanního stroje, provést umytí vnitřku varhanní skříně.
- Umýt také vnější část varhanní skříně; pozor aby se nesmývala polychromie.

- Vnitřní část varhanní skříně konzervovat prostředky proti dřevokaznému hmyzu, minimálně trojnásobným opakovaným nátěrem.
- Odstranit všechny provizorní přípevňovací prvky (hřebíky, šrouby, obrtlíky, apod.) Odstranit z varhanní skříně veškerou elektroinstalaci
- **Na restaurování skříně podá restaurátor samostatný restaurátorský záměr** a to po provedení sondy s cílem zjištění původní barevnosti.
- Truhlářské doplnění postamentu při event. změně způsobu čerpání vzduchu

2. Hrací stůl

- Restaurátorská rekonstrukce stylových klaviatur. Ohledně definitivního umístění klaviatur, tvaru a rozměrů bočnic, rejstříkových táhel, ortografie názvů rejstříků, atd. bude rozhodnuto v rámci kontrolních dnů (dále KD) odborným památkovým dozorem.
- Restaurátorská rekonstrukce pedálnice, o detailech - způsob vracení kláves, tvar a profilace pultónových náklížků, ad. bude rozhodnuto v rámci KD.

3. Traktura

- Vyčistit všechny abstrakty v pedálu, prohlédnout jejich stav, nalomené vyměnit, případně opravit překlátováním, jinak se snažit o zachování co jejich největšího počtu.
- Dřevěné abstrakty umýt vlhkým hadrem, dát pozor aby se při čištění nezlomily.
- Všechny dřevěné části nejprve umýt teplou vodou a pak konzervovat roztokem proti dřevokaznému hmyzu několikanásobným nátěrem.
- Vyčistit všechno kování, nalomené vyměnit ve stejném materiálu a tvaru, zvážit výměnu silně zkorodovaných prvků
- Prohlédnout úhelníkové lišty s úhelníky, zajistit jejich volný chod.
- Rozebrat hřidelovou desku, zkontrolovat všechny kameny, zkorodované osičky hřidelek vyměnit.
- U rejstříkové traktury prohlédnout všechny osičky. O jejich případné výměně bude rozhodnuto až po detailním rozebrání.

4. Dispozice a vzdušnice

- Po rozebrání nástroje, inventarizaci píšťalového fondu a prozkoumání vzdušnice bude v rámci KD rozhodnuto o definitivní dispozici. Jisté je, že současný stav neodpovídá původnímu stavu.
- Po stanovení a odsouhlasení konečné dispozice budou restaurována celá vzdušnice. Nově stylově zhotovené díly budou v každém případě preventivně ošetřeny proti dřevokaznému hmyzu.
- Sejmout všechny píšťalnice, lavičky a stojánky.
- Píšťalnice, lavičky a stojánky se dále použijí, umyjí se vlhkým hadrem a zkonzervují roztokem proti dřevokaznému hmyzu.
- Na píšťalnicích budou ponechány všechny pozdější náklížky pro píšťaly vyměněných rejstříků.
- Všechny praskliny se vytmelí (tmel s pigmentací) a zbrousí.
- Poškozené části budou v minimálně možné míře odříznuty a doklženy novým materiálem.
- Zkontroluje se stav podpůrných per pod ventily a tato pera se stejnoměrně vypruží.
- Ponechá se stávající kování ve ventilové komoře, prasklá a přidaná pera se vymění, zváží se výměna silně zkorodovaných
- Všechny kovové části se ošetří tanátováním.
- Budou podloženy všechny píšťalnice tak, aby nepodfukovaly a zásuvky se volně pohybovaly.
- Kvůli zamezení profukování kancel je zakázáno navrtávat výpustné otvory v rámu vzdušnice.

5. Píšťaly

- Proběhne inventarizace píšťalového fondu. Po stanovení dispozice bude v rámci KD rozhodnuto o zachování jednotlivých píšťal. V nástroji dále nepoužité budou ošetřeny stejným způsobem jako v nástroji upotřebené, popsány a deponovány v diecézním varhanním depozitáři.
- Restaurování píšťal:

Kovové píšťaly

- U kovových píšťal budou vyrovnány korpusy, opraveny praskliny a ponechány i později provedené ladičky na starých píšťalách.

- Těla starých Sn píšťal se omyjí vlažnou vodou bez dalšího leštění, aby nedošlo ke ztržení ochranné vrstvy.
- Bude zhotoven nový cínový prospekt (Principal 2')

Dřevěné píšťaly

- Bude učiněn pokus odstranit šetrnou cestou nátěr z píšťal a pak se provede jejich oprava, tmelení otvorů, zbroušení a konzervování. Po provedeném pokusu rozhodne o dalším postupu památkový dozor.
- V případě že bude nutné tento nátěr na píšťalách ponechat, provede se pouze povrchové očištění a umytí píšťalových korpusů s tím, že konzervace se provede pouze zevnitř.
- U krytých píšťal se provede nové okožení zátek, u otevřených píšťal se použijí buď Sn ladicí plechy v zářezu, nebo ladicí dřevěné klínky (bude rozhodnuto později po demontáži píšťal).
- Nově zhotovené píšťaly (cínové i dřevěné) budou vyrobené za respektování dobových technologií, materiálů a v tvarosloví odsouhlaseném v rámci KD.

6. Vzduchové hospodářství

- V rámci KD bude rozhodnuto o event. obnově původního vzduchového hospodářství (dva klínové měchy umístěné v postamentu včetně úpravy stávající vzduchové soustavy) či zachování stávajícího.
- Bude odzkoušen optimální tlak vzduchu, tento odsouhlasen a poznamenán na konstrukci měchů.
- Bude připojeno elektrické čerpadlo, o způsobu připojení (a umístění) bude rozhodnuto v rámci KD.

7. Ladění a intonace

- Výška ladění bude stanovena po inventarizaci a prozkoumání píšťalového fondu, předpokládá se aplikace některé z nerovnoměrných teplot adekvátní předpokládané době vzniku pozitivu. Obě bude odsouhlaseno v rámci KD.
- Intonace bude provedena stylově, t.j. plný přítok vzduchu (otevřená noha) s regulací šterbinou u jádra (zaklepané či stočené nohy použitých starých píšťal budou otevřeny), veškeré defekty v intonaci budou odstraněny.

8. Ostatní práce

- Během prací provést důkladnou dokumentaci s podrobným vyznačením použitých původních píšťal a schematem rozmístění na vzdušnici, apod.
- Opsat a ofotografovat všechny zápisy nalezené až po demontáži vzdušnic a píšťal na varhanní skříni.
- Průběžně provádět podrobnou fotodokumentaci všech zásahů před úkonem restaurování, během něho a finální stav po skončeném restaurování.
- Popsat všechny prováděné úkony během restaurování včetně seznamu použitých konzervačních prostředků.
- Při kolaudaci opraveného nástroje předložit podrobnou restaurátorskou zprávu s vyčerpávajícím popisem všech úkonů, včetně fotodokumentace.

Návrh technologických metod a materiálů

Budou použity jen technologie a materiály schválené pro restaurování památek a odsouhlasené v rámci památkového dozoru.

- ošetření Lg komponent: šetrné očištění mechanické, suchou parou
- likvidace dřevokazného hmyzu
 - a) ozáření γ zářením na specializovaném pracovišti
 - b) chemická likvidace a preventivní konzervace - Lignofix - Varhany III, event. aktuální atestovaný prostředek svým složením reagující na zjištěnou rezistenci dřevokaz. hmyzu. Ředění v lihu v doporučené koncentraci (obvykle 1:19).
Způsob aplikace: vnitřní plochy skříně, hracího stolu, vzduchovody, měchy - několikanásobným nátěrem po předchozí mechanické očištění, v případě Lg píšťal po předchozím sejmutí bolusové barvy. Aplikace na podlahu - postřikem. Části, které nebude možno ponořit, budou ošetřeny injektáží
- petrifikace bude provedena opakovanou lázní v akrylátové pryskyřici (Solakryl BTx), event. s přísadou Lignofixu
- lepení: kostní a kožní kliš
- tmelení: akrylátová pasta HB, voskový tónovací tmel
- konzervace kovových mechanických částí: po předchozím šetrném mechanickém očištění tanátování, ev. zinkochromátování
- ošetření prospektových píšťal - mikrokryalický vosk